

ԱՐԱՐ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԻՔՆ ԱԼ-ԱՍԻՐԸ

Արևելքի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է արաբ պատմագրությունը, որն սկսեց կազմավորվել արաբական նվաճումներից հետո և զարգացման բարձր աստիճանի հասավ Թ—ԺԾ դարերում:

Արաբ պատմագրությունը սկզբնավորվել է մի քանի աղբյուրներից: Նախքան մահմեդականությունը Արաբիայում եղել են պատմական ավանդություններ, որոնց մեջ հատկապես կարևոր են հարավային Արաբիայի (Եմենի) հնագույն պատմության վերաբերյալ զրույցները, որոնք միայն հետագայում գրի առնվեցին: Բուն (Հյուսիսային) արաբները ունեին իրենց ցեղերի մասին զրույցներ, որոնք կոչվում էին «արաբների [ընդհարումների] օրեր» (այլամ ալ-արաբ): Բացի դրանից կային տոհմաբանությանը գիտակ մարդիկ, որոնց հաղորդած նյութերը հետագայում գրի առնվեցին մատենագիրների կողմից (օրինակ՝ Քալբին, մեռ. 819 թ.):

Մուհամմադ մարգարեի գործունեությունը և նորակազմ մահմեդական պետության՝ խալիֆայության, առաջին արշավանքները առատ նյութ տվեցին պատմական զրույցների գոյացման համար: Արդեն Ը դարում այդ նյութերն սկսեցին հավաքվել և ստեղծվեց խալիֆայության վաղ շրջանի պատմագրությունը, որի լավագույն ներկայացուցիչն էր Վակիդին (747—823): Նրա գրած պատմությունը մահմեդականության ծագման և խալիֆայության առաջին արշավանքների մասին թեև հիմնականում կորած է¹, այսուհանդերձ իր ժամանակին օգտագործվել է այլ պատմիչների կողմից:

Արաբ պատմագրության այս նախնական աստիճանի համար կարևոր աղբյուրներ էին Դամասկոսի և ապա Բաղդատի արքունի գիվանների հարուստ փաստաթղթերը: Այսպես, օրինակ, Աբբասյան ժամանակաշրջանի հարկային մատյանների առատ նյութերի հիման վրա Աբու Յուսուֆը (731—798) կազմեց իր հայտնի «Հարկամատյանը» (Քիտաբ ալ-հարաջ), որը կարևոր աղբյուր է խալիֆայության տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար:

¹ Հետագայում ծնունդ առավ պատմական աշխատությունների մի ամբողջ շարք, որի հեղինակը պատմագիտության մեջ ընդհանուր անունով կոչվում է Կեղծ Վակիդի:

Արաբ պատմագրության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ պարսից արքաների պատմության նշանավոր մատյանը՝ Խվաթայ-նամակը (Խուդայ Նամե), որը դեռ Ը դարում պարսիկ Իբն ալ-Մուկաֆֆայի (մեռ. 756) ձեռքով պահպանված թարգմանվել է արաբերենի։ Պարսից արքաների մասին եղած պատմական բոլոր ավանդությունները, մանավանդ Սասանյան ժամանակաշրջանի պատմությունը, մուտք գործեցին արաբ պատմագրություն և կազմեցին նրա կարևոր բաժինը։

Ինչ վերաբերում է Աստվածաշնչի (Հին և Նոր կտակարանների) նյութերին², ապա դրանք դեռ Ղուրանի միջոցով համառոտ կերպով ծանոթ էին արաբներին, իսկ Ը—Թ դարերում ընդարձակ ձևով ներթափանցեցին արաբ մատենագրության մեջ իհարկե ոչ առանց ասորիների գործուն միջնորդության։

Այսպիսով, Թ դարում ծնունդ առավ արաբ պատմագրությունը, որի առաջին ներկայացուցիչներն էին Բալազուրին (մեռ. 892), Դինավարին (մեռ. 895) և Իբն Վադիհ ալ-Յակուբին (մեռ. 897)։ Արաբ պատմիչները ձգտում էին իրենց պատմական երկերը շարադրել համաշխարհային (տիեզերական) պատմության շրջանակներում։ Իհարկե, տարբեր ազգերի պատմությունը տրվում էր մեծ մասամբ նախամահմեդական շրջանի համար, իսկ մահմեդականության երևան գալուց հետո տրվում էր հիմնականում խալիֆայության և նրա հետ առնչություն ունեցող պետությունների պատմությունը։

Բալազուրին հայտնի է իր «Երկրների նվաճում» (Ֆուտուհ ալ-բուլդան) կոչված աշխատությամբ (մեզ հասել է համառոտ խմբագրությունը), ուր ի մի են բերված խալիֆայության բոլոր նվաճումները, ընդ որում ամեն մի երկրի նվաճմանը հատուկ գլուխ է նվիրված։ Իհարկե, Բալազուրիի պատմության մեջ շարադրված են նաև նվաճումներին հաջորդող դեպքերը մինչև Թ դարի կեսերը, սակայն շեշտը դրված է նվաճումների վրա։ Արժեքավոր է այն, որ պատմիչը մեջ է բերում բաղմաթիվ պայմանագրերի պատճեններ, որոնք կնքվել են արաբ զորավարների և նվաճված երկրների ու քաղաքների միջև։

Հայաստանի նվաճմանը հատկացված գլխում նա մանրամասն շարադրում է 654-ին Հաբիր իբն-Մասլամա զորավարի արշավանքը Հայաստան և, ընդհանրապես, արաբների քաղաքականությունը է—Թ դարերում։ Բալազուրիի պատմությունը հրատարակված է Մ. դե Գուլյեի կողմից³։ Նրա

² Իլուզանդական պատմագրությունը աղղել է քրիստոնյա արաբ պատմագրության վրա, իսկ մահմեդական արաբ պատմագրության վրա նրա ազդեցության հարցը դեռ չի պարզաբանված։

³ Liber expugnationis regionum, auctore al-Beladsori, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.

մյուս՝ պատմատոհմաբանական աշխատությունից՝ «Գիրք ազնվականաց տոհմաբանության» (Քիտաբ անսար ալ-աշրաֆ), հասել է միայն երկու հատոր:

Ծագումով պարսիկ է պատմիչ Դինավարին, որի «Գիրք երկարապատում ավանգության» (Քիտաբ ալ-ախբար ալ-թիվալ)⁴ աշխատության մեջ Իրանի պատմությունը կարևոր տեղ է գրավում:

Տիեզերական պատմության հեղինակ է Յակուբին: Նրա պատմության սկզբնական մասը ամբողջովին նվիրված է Աստվածաշնչից քաղած նյութերին (հրեաների պատմությունը), այն հասցնելով մինչև քրիստոնեության հանգես գալը: Պատմության մեջ մեծ տեղ է գրավում հունաց, հռոմայեցոց, պարսից և արևելյան այլ ժողովուրդների պատմությունը, ընդ որում հիշվում են արևելքում Չինաստանի թագավորները, իսկ արևմուտքում՝ հյուսիսային Աֆրիկայի բերբերները: Գրքում տրված է բուն Արաբիայի, Եմենի, ինչպես նաև նախամահմեդական շրջանի արաբ ցեղերի պատմությունը: Մահմեդականության սկզբնավորման մանրամասն շարագրանքը տալուց հետո, սկսում է բուն խալիֆայության պատմությունը: Աբբասյանների ժամանակաշրջանի պատմությունը հասնում է մինչև 872/873 թվականը, որով և ավարտվում է շարադրանքը: Յակուբիի Պատմությունը հրատարակված է Տ. Հաուտսմայի կողմից՝ երկու հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Նա հեղինակն է նաև մի աշխարհագրական երկի:

Բալագուրին, Յակուբին և մյուսները (Վակիդի, Դինավարի) հիմք դրեցին արաբական դասական պատմագրությանը, որը զարգացավ և դարձավ Արևելքի և ընդհանրապես միջնադարյան աշխարհի ուսումնասիրման պատմական կարևոր աղբյուրներից մեկը: Արաբ պատմագրությունը հիմք դարձավ մահմեդական բոլոր ժողովուրդների (պարսիկներ և այլն) պատմագրության զարգացման համար:

Արաբ դասական պատմագրությունը զարգացման գագաթնակետին հասավ պարսիկ Աբու Ջաֆար Մուհամմադ իբն Ջարիր ալ-Թաբարիի (838—923) մեծ աշխատության մեջ, որի վերնագիրն է «Պատմություն մարգարեից ու թագավորաց» (Տարիխ ալ-ոուսուլ ու-ալ-մուլուք): Միջնադարում նա հայտնի էր նաև որպես հեղինակ Ղուրանի բազմահատորանոց մեկնության, որի նյութերը լրացնելու համար նա հավաքել էր մեծ թվով պատմական ավանդություններ: Հենց այդ նյութերից օգտվելով էլ

⁴ *Dinawari*, Kitab al-Akhbar al-Tiwal, publ. par V. Guirgas, Leide, 1888.

⁵ Ibn Wadhih qui dicitur *al-Jaqubi Historiae*, I—II, ed. M. Th. Houtsma, Lugd. Bat., 1883.

⁶ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII, ed. M. J. de Goeje, Lugd. Bat., 1889.

նա շարադրեց իր պատմական ընդարձակ աշխատությունը: Այն, ինչ հասել է Թաբարու անունով, նրա Պատմության սոսկ համառոտ խմբագրությունն է, իսկ ընդարձակ խմբագրությունը մեզ չի հասել:

Թաբարին իր «Պատմության» մեջ մանրամասն շարադրում է, նախ, եբրայեցիների, ապա Իրանի պատմությունը, որին նվիրված է մի մեծ բաժին, որը հատկապես կարևոր է նրանով, որ շարադրված է հվաթայ-նամակի թարգմանության հիման վրա: Հանգամանալից է նաև խալիֆայության պատմությունը, որը հասցված է մինչև հիշրի 302(914/15) թվականը: Բացի մեղ հայտնի արաբ պատմիչներից, Թաբարին օգտագործել է նաև այնպիսի մատենագիրների, որոնց աշխատությունները այժմ կորած են: Թեև նա իր սկզբնաղբյուրները միշտ չի հիշատակում, այսուհանդերձ երևում է, որ նա բազմաթիվ աղբյուրներ է օգտագործել: Թաբարիի ընդարձակ խմբագրությունն իր ժամանակին օգտագործել է Սամանի պետության վեզիր, պարսիկ Բալամին, որը 963 թվականին տվել է նրա պարսկերեն համառոտ թարգմանությունը: Բալամին թեև շատ է կրճատել Թաբարու Պատմությունը, բայց որովհետև նրա ընդարձակ (մեզ չհասած) խմբագրությունն է օգտագործել, բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր է պարունակում նրա մատյանը:

Մ. դե Գուլեյի և այլոց ջանքերով Թաբարու Պատմությունը հրատարակվել է 13 հատորով: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Թ. Նյուդեբեն գերմաներենի է թարգմանել Իրանին վերաբերող հատվածը, որպես մի բեկոր հվաթայ-նամակի կորած նյութերի:

Ժ դարը մեզ տվել է ևս մի մեծ պատմիչ՝ Մասուդի (մեռ. 956), որը ծագում է արաբ ազնվական ընտանիքից: Նա իրավացիորեն համարվում է արար պատմագրության խոշորագույն դեմքերից մեկը, նույնիսկ արաբ պատմագրության Հերոդոտոսը: Բայց, դժբախտաբար, մեղ հասել է նրա Պատմության երեք տարբեր խմբագրություններից (ընդարձակ, միջին և համառոտ) միայն համառոտ խմբագրությունը: Լինելով բազմակողմանիորեն զարգացած անձնավորություն, հետաքրքրվել է ոչ միայն մահմեդական երկրներով, այլև քրիստոնյա ժողովուրդների և նույնիսկ հնդիկների կենցաղով: Նրանից մեղ հասած պատմական աշխատությունը՝ «Ոսկու լվացարաններ և թանկարժեք քարերի հանքեր» (Մուրուջ ալ-զահաբ ուա մաադին ալ-ջաուհար), պարունակում է բաղում երկրների պատմությունը: հիշվում է նույնիսկ այնպիսի հաշվազուտ ղրույց, ինչպիսին է հայկական «Արա և Շամիրամը»: Արժեքավոր է նրա գրքում Կովկասյան լեռնաշխարհի նկարագրությունը: Ահա այս բազմակողմանիությունն է, որ հիմք է տվել ուսումնասիրողներին նրա աշխատությունը համարել

¹ Annales auctore Abu Djafar... at-Tabari, ed. M. J. de Goeje, series I—III, Lugd. Bat. 1879—1901. Tarikh At-Tabari, v. I—X, Le Caire, 1960—1969.

հանրագիտարան: Նրա արաբերեն բնագիրը հրատարակել է Բարբյե դը Մեյնարը⁸: Ունի նաև արևելյան հրատարակություններ: Մասուգին ունի նաև աշխարհագրական մի երկ:

Ժ գարում հիշատակության արժանի են նաև այլ պատմիչներ, ինչպես, օրինակ, Սուլիև և Համգա Իսֆահանցին:

Արաբ պատմագրության հետ սերտորեն կապված է աշխարհագրությունը, որը, նույնպես, զարգացավ Թ գարում և բարձր աստիճանի հասավ Ժ գարում: Թ գարի աշխարհագրագետներ իբն խորգատեբհից և իբն ալ-Ֆակիհից հետո Ժ գարում առաջացավ, այսպես կոչված, «Դասական դպրոցը», որի ներկայացուցիչներն էին Իսթախրին, իբն Հաուկալը և Մուկագգասին: Արաբ աշխարհագրագետների երկերում կան հարուստ պատմական փաստեր, որոնք լրացնում են պատմիչների տեղեկությունները:

Թ—Ժ դարերի արաբ պատմագրության այս հարուստ ավանդույթների վրա շարունակեց զարգանալ հետագա ժամանակաշրջանի արաբ պատմագրությունը: ԺԱ դարում որոշ փոփոխություն է նկատվում արաբ պատմագրության մեջ: Եթե Թ—Ժ դարերի պատմիչները գիտնական հոգևորականներ էին, որոնք տալիս էին ամբողջ խալիֆայության պատմությունը, որոշ վերաբերմունք ցուցաբերելով պատմական դեպքերի շարադրման ժամանակ, ապա ԺԱ—ԺԳ դարերի պատմիչները մեծ մասամբ աշխարհիկ պալատական տարեգիրներ էին: Այս պալատական պատմիչները շարադրում էին դեպքերը ըստ տարիների, օգտվելով, իհարկե, արքունի դիվանատների փաստաթղթերից և անձնական ժանոթություններից: Դեռ Ժ դարում Թաբարին իր պատմական նյութը շարադրել էր ըստ հիջրի թվականության տարիների, իսկ հետագայում ժամանակագրություն գրելու ձևը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ պատմագրության մեջ:

ԺԱ դարում հայտնի դեմք էր պարսիկ Իբն Միսքավայհը (պարսկերեն իբն Մուշքույե): Մառայել է Բույինների (Բուվայհիների) արքունիքում (Շիրազում) և մահացել խոր ծերության մեջ 1030 թվականին: Նրա բազմահատոր «Գիրք ազգերի փորձությանց» (Քիտաբ տաջարիբ ալ-ումամ) ընդհանուր պատմության առաջին մասերը, պարզապես, վերաշարադրանքն են Թաբարիի «Պատմության»: Սակայն 912/913 թվականից, արդեն, ինքնուրույն է նրա շարադրանքը, և, բնականաբար, այս մասը մեծ նշանակություն ունի, որը հասնում է մինչև 982/983 թվականը:

Միսքավայհից հետո արաբ պատմագրությունը⁹ որոշ տնկում ապրեց: ԺԱ դարում պատմագրության մեջ ոչ մի տիրապետող դեմք հանդես չե-

⁸ Macoudi, Les prairies d'or, texte et traduction par C. B. de Meynard, I—IX, Paris, 1861—1877.

⁹ The Eclipse of the Abbasid Caliphate, H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, ed. and tr., 6 vols, Oxford—London, 1920—1921.

կավ: Գրվում էին սոսկ տեղական պատմություններ: Սաալիբին (մեռ. 1038) իր «Պատմության» մեջ տեղեկություններ է տալիս Իրանի մասին: Նույնը կարելի է ասել նաև Ուտրիի (931—1036) մասին, որի տված տեղեկությունները սահմանափակ են: ԺԲ դարում կարելի է հիշել Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին, որի «Նփրկերտի Պատմությունը»¹⁰ (Տարիխ Մայ-լաֆարիկին) կարևոր աղբյուր է Հայաստանի հարավային դավառների պատմության համար:

Սակայն, ըստ էության, արար պատմագրությունը զարգանում էր նոր ճյուղեր ստեղծելով: Դրանք էին մի կողմից, ինչպես տեսանք, ժամանակագրությունը, ապա կենսագրական պատմագրությունը և մյուս կողմից՝ քրիստոնյա արաբ պատմագրությունը: Հանրագիտական ընդգրկում ունեցող մատենագիր է Բիրունին (973—1048), որից հայտնի է «Արևելյան ազգաց ժամանակագրությունը»: Այս շրջանում հայտնի է նաև իբն ալ-Կալանիսին իր «Դամասկոսի ժամանակագրությամբ»:

Քրիստոնյա արաբ մատենագրությունը ժ դարում տվեց մի քանի հայտնի դեմքեր պատմագրության մեջ. որոնցից կարելի է հիշել Մելքիտ եպիսկոպոս Եվտիքիոսին և ղպտի եպիսկոպոս Սևերոս Իբն ալ-Մուկաֆֆային, իսկ ԺԱ դարում Յահիա Անտիոքացուն (Անթաքի):

* * *

Այսպիսի վիճակում էր արաբ պատմագրությունը, երբ հանդես եկավ Իզզ ալ-Դին Աբու-լ-Հասան Ալի իբն Մուհամմադ իբն ալ-Ասիրը¹¹ (1160—1233), որը Ջադիրայի (Վերին Միջագետք) արաբներից էր: Հակառակ իր ունեցած հռչակին, նրա կենսագրությունը հայտնի է միայն ընդհանուր գծերով:

Նրա հայրը՝ Մուհամմադը, եղել է բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Մոսուլի Զանդինների մոտ: Նա պաշտոնավարել է Ջադիրատ իբն Օմարում (Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգում), որտեղ և ծնվել է պատմիչը:

Իզզ ալ-Դին Ալին ծնվել է 555 թվականի Ջումադա Ա ամսի 4-ին (12 մայիսի 1160): Կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Մոսուլում, որտեղ և ուսանել է: Բաղում առիթներով այցելել է Բաղդադ, ընդ որում ուղարկված է եղել նաև Մոսուլի տիրոջ կողմից՝ որոշ հանձնարարություններով: Բաղդադում նա որոշ ժամանակ ուսում էլ է ստացել: 28 տարեկան՝ իր եղբոր հետ եղել է խաչակիրների դեմ կռվող այն դորքում, որը գտնվում էր Սալահ ալ-Դինի հրամանատարություն տակ: Հալերում նա հանդիպել

¹⁰ Ibn al-Azraq al-Fariqi, Tarikh al-Fariqi, ed. B. A. L. Awad, Cairo, 1959.

¹¹ Իբն ալ-Ասիր անունով հայտնի են նաև նրա երկու եղբայրները՝ Մաջդ ալ-Դին և Դիա ալ-Դին, որոնք նույնպես հայտնի դեմքեր են արաբ մատենագրության մեջ:

է նշանավոր մատենագիր Իբն Խալլիքանին, որ հակիրճ հիշում է նրան իր կենսագրական նշանավոր բառարանում:

Իր կյանքի վերջին տարիներին, հիշրի 626—28 (1228—1231) թվականներին պատվավոր հյուր է եղել Հալեբի աթաբեկի մոտ, որոշ ընդմիջումներով այցելելով նաև Դամասկոս: Հալեբում աշխարհագրագետ Յակուբը մահվանից առաջ խնդրում է Իբն ալ-Ասիրին, որ իր ձեռագրերը փոխադրի Բաղդադի որևէ ապահով հաստատություն: Իբն ալ-Ասիրը մեռավ 630-ի Շարան կամ Ռամադան ամսին (մայիս-հունիս 1233)¹²:

Իբն ալ-Ասիրն սկզբում, որոշ ժամանակ զբաղվել է իսլամի առաջին օրերի հայտնի անձնավորությունների կենսագրություններով, սակայն շուտով ամբողջովին նվիրվել է քաղաքական պատմության ուսումնասիրմանը: Նա ունի Զանգինների (Մոսուլի աթաբեկների) մի համառոտ պատմություն, որի համար օգտվել է իր հորից և իրեն ծանոթ փաստերից:

Սակայն նրա մեծագույն աշխատությունը ընդարձակ «Պատմությունն» է: Այս բազմահատոր ժամանակագրության մեջ ընդհանուր (Տիեզերական) պատմությունը շարադրված է արարչագործությունից սկսած մինչև հիշրի 628 (1231) թվականը: Սա կոչվում է «Լիակատար (ամբողջական կամ տիեզերական) պատմություն» (Ալ-Քամալ ֆի-լ-տարիխ):

Իբն ալ-Ասիրը իր ժամանակագրության համար օգտագործել է իրեն նախորդող արաբական ամբողջ պատմագրությունը, օրինակ, Բալազուրիի և մանավանդ Թաբարիի աշխատությունները, ինչպես նաև Իբն Միսքավայհի, Ուտբիի և այլոց երկերը: Բանն այն է, որ նա օգտվել է Թաբարիի ընդարձակ (մեղ չհասած) խմբագրությունից: Նա երբեմն այնքան հարազատորեն է ընդօրինակել Թաբարիին, որ նրա ձեռագրերում եղած կասկածելի ընթերցումները ճշտելու համար հաճախ նկատի են առնվում Թաբարիի համապատասխան տեղերը:

Իբն ալ-Ասիրն օգտագործել է նաև աղբյուրներ, որոնք այժմ կորած են համարվում: Օրինակ՝ Միջին Ասիայի Սամանիների 261—342 թվականների (հիշրի) պատմության համար նրա աղբյուրն է եղել ալ-Սալլամիի «Խորասանի կառավարիչների պատմությունը»: Այս վերջինից օգտրվել է նաև ԺԱ դարի պարսիկ մատենագիր Գարդիզիին, սակայն Իբն ալ-Ասիրի մոտ այդ տեղեկությունները շատ ավելի մանրամասն են վերցված¹³:

¹² F. Rosenthal, Ibn al-Athir, Enc. de l'Islam, Leyde—Paris, nouv. ed., III, 1971, p. 746—747.

C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I, Weimar, 1898, 3. 345—346.

¹³ О. Б. Фролова, К вопросу об источниках сведений Ибн ал-Асира о правлении Саманидов (X в.) в Средней Азии. Памяти акад. И. Ю. Крачковского, Л., 1958, стр. 36—43.

Նրա պատմության վերջին շրջանի (ԺԱ դարի երկրորդ կես և ԺԲ դար) համար թեև կան արաբական այլ կարևոր աղբյուրներ՝ Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի (1125—1201), որի պատմությունը մեղ հասել է ԺԳ դարի սկզբում Բունդարիի կատարած վերաշարադրանքով, Սադր ալ-Դին ալ-Հուսայնի (1183—1225) և ուրիշներ, այսուհանդերձ Իբն ալ-Ասիրի երկր կենտրոնական տեղ է գրավում:

Պատմիչն իր առաջաբանում բացատրում է, թե ինչու իր պատմական երկը կոչել է «Լիակատար Պատմություն»: Մինչ այդ, ասում է նա, եղել են պատմության առանձին երկեր, որոնցից ամեն մեկը, ըստ նրա, փոքր հարցեր է քննել և պատմության միայն որոշ կողմերն է բացատրել, իսկ ինքը կամենում է ընթերցողին տալ մի ամբողջական ժողովածու, որի մեջ պատմությունը կատարյալ ձևով է ներկայացված:

Պատմության մեջ Իբն ալ-Ասիրը, նախորդների նման, Աստվածաշնչի նյութերը միաձուլում է Շահնամեի հետ և, այսպիսով, տալիս աշխարհի պատմության մի հետաքրքրական շարադրանք: Աղամից մինչև Նոյ հասնելուց հետո, տալիս է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների առաջացման միջնադարյան պատկերացումը, ընդ որում եբրայական նյութերի կողքին տալով իրանական զրույցները: Մովսեսի, Դավթի ու Սողոմոնի մանրամասն պատմությունից անցնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ու պարսից Արշակունի թագավորներին և վերջապես կանգ առնում քրիստոնեության առաջացման վրա: Հռոմեական կայսրության պատմությունը շարադրելիս, չի մոռանում նաև քրիստոնյաների կրոնական վեճերը, օրինակ՝ Եփեսոսի ժողովը կամ հակոբիկների (յաակիբա) և երկաբնականների (մելքիտներ) հակամարտությունները և այլն: Սասանյան Իրանի պատմությունը, բնականաբար, զբաղեցնում է մի խոշոր հատված, ուր հատկապես փայլում է Քիսրա (Խոսրով) Անուշիրվանի կերպարը:

Նախամահմեդական Արաբիայի պատմությունից Եմենի հարավ-արաբական հնագույն զրույցները պատմիչի մոտ փոքր տեղ են զբաղեցնում և հիմնականում խոսվում է հյուսիսային արաբական ցեղերի Ե—Ձ դարերում ունեցած նշանավոր ընդհարումների մասին:

Իսլամի դարաշրջանից, արդեն, պատմիչն անցնում է բուն նյութի՝ խալիֆայության պատմության շարադրանքին:

Մի հսկայական բաժին է Մուհամմադ մարգարեին և նրա մասին եղած ավանդություններին հատկացված մասը, որից հետո սկիզբ է առնում արաբական նորակաղմ խալիֆայության պատմությունը: Առանձնապես մանրամասն են նկարագրված արաբների առաջին ճակատամարտերը բյուզանդացիների հետ՝ Պաղեստինում և Ասորիքում: Խալիֆայության կազմավորման շրջանը բնականաբար հատուկ տեղ է գրավում: Օմայյան Աբդ ալ-Մալիք և Վալիդ խալիֆաների օրոք կազմավորվեց մի հզոր

պետություն (661—750), որի սահմանները տարածվում էին Ինդոսի ավազանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս։

Արրասյանների հզորության (750—861), ինչպես նաև նրանց թուլացման շրջանը (861—945), մեծ տեղ է գրավում Իրն ալ-Ասիրի շարադրանքում։ Դրանից հետո Աբբասյան խալիֆաները խաղալիք էին նախ պարսիկ Բուիների (Բուայհիների) (945—1055) և ապա, մոտ հարյուր տարի, սելջուկ սուլթանների ձեռքում։

ԺԲ դարի երկրորդ կեսում Աբբասյանները վերածնունդ ապրեցին, որպես անկախ պետություն՝ Իրաքի սահմաններում, մինչև մոնղոլների կողմից վերջնական կործանումը՝ 1258 թվականին։

Դեռևս 754 թվականին Արաբիայի հարավ-արևելքում՝ Օմանում գոյացել էր մի անկախ պետություն, իսկ հեռավոր Իսպանիայում (Անդալուս) 756-ին ջախջախված Օմայանների մի ճյուղը անկախ պետություն հիմնեց։ Անկախ կամ կիսանկախ էին դարձել նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի մի շարք երկրներ։ Սակայն Աբբասյանների թուլացման շրջանի հենց սկզբին՝ 860-ական թվականներին էր, որ խալիֆայության ընդարձակ տարածքը ծածկվեց անկախ պետությունների մի ամբողջ ցանցով, որոնց մանրամասն պատմությունը շարադրում է մեր պատմիչը։

Այսպես, Իսպանիայում կազմավորված Օմայանների ամիրությունը 929 թվականին դարձավ խալիֆայություն և գոյատևեց մինչև 1031 թվականը, երբ երկիրը տրոհվեց մանր ամիրությունների։

Հյուսիսային Աֆրիկայում գոյացան արաբաբերբերական պետություններ, ինչպես՝ ալթմյան Մարոկկոյում՝ Իդրիսիների (788—985), Ալժիրում՝ Ռոստեմիների (776—909) պետությունները։ Իսկ Թունիսում Աղլաբիները (800—909) ինքնուրույն դարձան, միայն ձևականորեն ենթակա մնալով Աբբասյաններին։ 909-ին Թունիսում կազմավորված Ֆաթիմյան պետությունն իր տիրապետությունը տարածեց ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկայի վրա, սակայն, նրա կենտրոնը 969 թվականին ճգնաժամից փոխադրվելուց հետո, հին տիրույթները աստիճանաբար անջատվեցին։ Այսպես, Ալմորավիդները (ալ-մուրաբիթներ) իշխեցին Մարոկկոյում (ԺԱ դարի կեսից 1146), Զիրիները (969—1015), Համադիները (1015—1152) Ալժիրում, իսկ նույն Զիրիները Թունիսում ավելի երկար իշխեցին (973—1160)։ Ապա Ալմոհադները (ալ-մուահադներ) իրենց իշխանության տակ միավորեցին ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկան՝ ԺԲ դարի կեսերից մինչև 1269։

Իբն ալ-Ասիրը հատուկ ուշադրություն է դարձնում ճգնաժամից իրար հաջորդած Թուլունիների (868—905), Իխշիդիների (935—969) և Ֆաթիմիների (Ֆաթիմյաններ 969—1171) պետությունների պատմությանը։ Ֆաթիմյանների իշխանությունը թեև աստիճանաբար թուլացավ Հյուսի-

սային Աֆրիկայում, այսուհանդերձ տարածվեց ու ամրապնդվեց Պսիդեստինում, Սիրիայում և Արարիայի որոշ մասերում:

Խայտաբղետ էր քաղաքական պատկերը նաև Ասորիքում ու Վերին Միջագետքում: Սիրիայում Թուլունիների իշխանության վերացումից հետո առաջացան Համդանիների Հալեբի ճյուղի (945—1004) և ապա Միրդասիների (1023—1079) ամիրությունները: Վերին Միջագետքում (Մոսուլ կենտրոնով) գոյացան Համդանիների (905—991) և ապա Ուկայլիների (990—1096) ամիրությունները, իսկ կենտրոնական Իրաքում (Հիլլա կենտրոնով) իշխեցին Մազիադիները (961—1150):

Իրանը թեև Թ—ԺԱ դարերում դարձավ ամբողջովին անկախ երկիր, սակայն երբեք չմիավորվեց մեկ պետության մեջ: Իրանի խորասան մեծ նահանգում և միջինասիական Մավերաննահրում (Մա վարա ալ-Նահր) գոյացան Թահիրիների (823—873), (որը ձևականորեն ենթակա էր Աբրասյաններին), ապա Սաֆարիների (867—900) պետությունները և մանավանդ Սամանիների մեծ տերությունը (819—999): Արևմտյան Իրանում՝ Թաբարիստանում Ալիականները (864—928) և Զիարիները (927—1042) Վրկանում (Զուրջան) կազմեցին անկախ ամիրություններ: Հատկապես հիշատակության արժանի է Բուիների կամ Բուայհիների տերությունը (935—1055) Շիրազ կենտրոնով, որն իրեն ենթարկեց նույնիսկ Աբբասյաններին: Ռեյի շրջանում գոյացել էր նաև Կակուիների (Կակավաջ 1008—1051) ամիրությունը:

Այսպիսի քաղաքական պատկեր ունեւ մահմեդական աշխարհը ԺԱ դարում, երբ Միջին Ասիայից հարավ և արևմուտք հոսեցին սելջուկյան հրոսակները: Հրով ու սրով կատարված նվաճումների շնորհիվ կազմավորված նրանց պետությունը շուտով քայքայվեց հազիվ կես դար գոյություն ունենալուց հետո: Ըստ էության երբեք չի եղել միացյալ սելջուկյան պետություն, այլ սկզբից եղել են շորս միավորներ, որոնց գլխավորում էին սելջուկյան տոհմի տարբեր ներկայացուցիչներ: Դրանք էին՝ բուն սելջուկյան պետությունը (1038—1118), Քիրմանի սուլթանությունը (1041—1187), Սիրիայի սելջուկյան պետությունը (1074—1117) և Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանությունը (1077—1307): Բուն սելջուկյան պետությունը Մելիքշահի (1072—1092) մահվանից հետո, արդեն գոյություն չունեւ որպես միաձույլ պետություն և պաշտոնապես երկու մասի բաժանվեց 1118-ին: Այս տերությունների քայքայումից ծնվեցին մի շարք նոր պետություններ ու ամիրություններ:

Վերին Միջագետքում կազմավորվեց Արտուխյանների ամիրությունն իր երկու ճյուղերով՝ Ամիդի ու Հիսն-Քեյֆի (1098—1232) և Նփրկերտի ու Մարդինի (1104—1408), իսկ Մոսուլում գոյացավ Զանդիների պետություն:

նը (1127—1222), որն ունեցավ իր ճյուղավորումը Դամասկոսում ու Հալերում (1146—1181)։

Այս վերջինիս օժանդակությամբ, սելջուկների հարվածներից թուլացած, Ֆաթիմյան խալիֆայությունը կործանվեց և իշխանության գլուխ անցավ Սալահ ալ-Դինը, որը հիմնեց Այյուբյան տոհմի տիրապետությունը Եգիպտոսում և այլ երկրներում (1171—1250)։ Սալահ ալ-Դինի մահվանից հետո այս պետությունը տրոհվեց մի քանի միավորների, որոնցից էին Դամասկոսի (1186—1260), Հալերի (1183—1260) և Դիար-բեքրի (Դիար Բաքր) (1185—1260) ճյուղերը։

Փոքր Հայքում և այլ շրջաններում առաջացավ Դանիշմանյանների ամիրությունը, որն ունեցավ երկու ճյուղ՝ Սեբաստիայի (1071—1174) և Մալաթիայի (1142—1178)։

Իրանը, նույնպես, ծածկվեց առանձին ամիրությունների ցանցով։ Արևմտյան Իրանում կազմավորվեցին Ատրպատականի Ելտուզյանների (Իլգիլիդ) (1137—1225), Ֆարսի Սալղուրիների (1148—1287) և Լուրիստանի Հազարասպիների աթաբեկությունները։ Իրանի հյուսիսում, էլբրուսի լեռների շրջանում, Ալամութ բերդի շուրջը ամրացավ իսմայիլական ասասինների մանր պետությունը (1090—1256), որն իր ճյուղավորումն ունեւր Սիրիայում (1100—1273)։ Միջին Ասիայում ծնունդ առավ Խորեզմշահների պետությունը (1077—1220), որն Իրանում մեծ նվաճումներ կատարեց, հասնելով մինչև Իրաքի սահմանները։ Իրանի հարավարևելյան մասում դեռ իր գոյությունը պահպանում էր Ղազնևիների պետությունը (977—1186)։

Ահա այսպիսի վիճակում էին Արևելքի մահմեդական երկրները, երբ անցնելով Միջին Ասիայի վրայով, մոնղոլները (թաթարները) ողողեցին Իրանը, Հայաստանը և այլ երկրներ։

Իբն ալ-Ասիրի հիմնական նպատակն է իր «Լիակատար Պատմության» մեջ շարադրել միայն մահմեդական պետությունների պատմությունը, իսկ ոչ մահմեդական երկրների մասին պատմում է այնքան, ինչքան դա կա- որնչվի մահմեդական աշխարհին։

Ահա այսպիսի բնույթ ունեն նաև Հայաստանի մասին նրա հաղորդած տվյալները։ Երբ խոսում է արաբական տիրապետության շրջանի կամ Հայաստանում հաստատված սելջուկյան ամիրությունների մասին, պատմում է թե՛ պատերազմների, թե՛ ներքին կյանքի մասին, իսկ է դարի Հայոց իշխանապետության, Բագրատունյաց թագավորության, Ջաքարյան իշխանապետության և Կիլիկիայի հայկական պետության մասին խոսելիս, նրան հետաքրքրում է միայն նրանց հարաբերությունները մահմեդական պետությունների հետ, բայց ո՛չ ներքին կյանքը։

Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին հարուստ են և վերաբերում են մի քանի ժամանակաշրջաններին:

Առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Սասանյան Իրանի արքաների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին: Այսպես, հիշվում է, թե Արտաշիր Ա (226—239) արշավում է Հայաստան և իբր նվաճում է երկիրը: Այս տեղեկությունը վերաբերում է Հայոց Տրդատ Բ (216—252/253) Արշակունի արքայի օրոք տեղի ունեցած հայ-իրանական պատերազմներին, երբ Հայաստանը հանդես էր դալիս որպես Հռոմի դաշնակից¹⁴: Ապա պատմվում է, թե ինչպես խոսրով Ա Անուշիրվանը (531—579) Ճորա պահակում ամրություններ է կառուցել, այնտեղ բնակեցնելով Սիսականցիներին (Սիսաիչին):

Սակայն Իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին առաջին ստույգ տեղեկությունները վերաբերում են է դարին:

Է դարի երեսնական թվականներին, երբ նորակազմ արաբական խալիֆայությունը ջախջախել էր Սասանյան Իրանը և թուլացրել Բյուզանդական կայսրությունը, Հայաստանը կարողացավ ինքնուրույն քաղաքական գոյավիճակ ձեռք բերել: Հայոց իշխանապետությունը 639 թվականից ընդգրկում էր ամբողջ Հայաստանը, նախկին բյուզանդական և պարսկական մասերով: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին ձգտում էր վերացնել երկրում տիրող մասնատվածությունը, սակայն հենց այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային մասերում հայտնվեցին արաբական առաջին զորախմբերը:

Արաբ զորավար Իյադ Իբն Ղանմը 17 հիշրի (638—639) թվականին, Վերին Միջագետքը նվաճելուց հետո, մտավ նաև Հայաստան: Աղձնիքի քաղաքները (Նփրկերտ, Բաղեշ, Արզն) գրավելուց հետո արաբական զորքն անցավ լեռնանցքը (Չորա պահակ) և գրավեց Խլաթր և այլ վայրեր: Հաբիբ Իբն Մասլամա զորավարը 25 հիշրի (645—646) թվականին նվաճեց Հայաստանը և Վիրքը, իսկ Սալման Իբն Ռաբիան միաժամանակ նվաճեց Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգները, Աղվանքը և մերձկասպյան գավառները՝ մինչև Դերբենդ (Բաբ ալ-Աբուաբ): Սա Հաբիբ Իբն Մասլամայի 654 թվականին կատարած արշավանքն է, որը արաբ պատմիչների մոտ հիշվում է 644 թվականին, շփոթելով Հաբիբի Չորրորդ Հայք կատարած արշավանքի հետ¹⁵:

Թեև արաբ պատմագրությունը է դարի կեսերից Հայաստանը համա-

¹⁴ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մասն Ա, էջ 73—80:

¹⁵ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 29—30.

րում է նվաճված երկիր, այսուհանդերձ իրականում վերոհիշյալ նվաճումը ժամանակավոր բնույթ ունեւր և Հայաստանը է դարի երկրորդ կեսում մնում էր մի ինքնուրույն իշխանապետութուն: Հենց այդ պատճառով էլ Հայաստանի է դարի պատմության մասին արաբ պատմիչների տեղեկությունները կցկտուր են:

73 հիշրի (692—693) թվականին, արդեն, սկսվում է վերջնական պայքարը Հայաստանի և դրացի երկրների նվաճման համար, Աբդ ալ-Մալիք (685—705) խալիֆայի եղբոր՝ Մուհամմադ իբն Մրվանի, հրամանատարության տակ: Վերջինս այդ տարվանից համարվում էր Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, մերձկասպյան գավառներ, Դերբենդ), Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա: Հայաստանի նվաճումն արաբների կողմից ավարտվեց 82 հիշրի (701—702) թվականին, որից անմիջապես հետո Հայաստանում ծագեց 703 թվականի ապստամբությունը և հայերն սպանեցին Արմինիայի առաջին ոստիկանին:

Սկսած Ը դարի սկզբից մինչև Թ դարի երկրորդ կեսը, իբն ալ-Ասիրը հաճախակի է հիշում արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերը: Մանրամասն նկարագրված են արաբական խալիֆայության պատերազմները Բյուզանդական կայսրության հետ, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան էին¹⁶, Արաբական զորքերը Փոքր Ասիան բազմիցս ասպատակելուց հետո, 98 հիշրի (716—717) թվականին հասան Կ. Պոլիս ու պաշարեցին: Վերջապես, Իսավրյան կայսերական տոհմի հիմնադիր Լևոն Գ-ն (717—740) կարողացավ հակահարված տալ արաբներին և ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ սարակինոսներն ու բյուզանդացիները փոխնիփոխ ասպատակում էին մեկը մյուսի հողերը: Արաբները Կիլիկիայում և Փոքր Հայքում ունեին սահմանային երկու շրջաններ (սուղուր), որտեղից սկիզբ էին առնում Փոքր Ասիա ուղղված արշավանքները:

Կատաղի էր նաև գոտեմարտը խազարական վայրագ ցեղերի հետ, որի հիմնական հենակետը արաբների համար Դերբենդն էր (Բաբ ալ-Աբուաբ) իր հինավուրց ամրություններով: 112 հիշրի (730—731) թվականին խազարները խորացել էին Շիրվան, Հայաստան և Ատրպատական, և միայն մեծ դժվարությամբ արաբներին հաջողվեց նրանց ետ մղել Դերբենդից այն կողմ: Շուտով Արմինիայի, Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա նշանակվեց Մրվան իբն Մուհամմադը, որը 119 հիշրի (737) թվականին մեծ արշավանք կատարեց խազարների դեմ: Սրան մասնակցեց նաև Հայոց այրուձին՝ Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ: Խալիֆայության զորքերը հալածեցին պարտ-

¹⁶ E. Hontigmann. Thughur, Encyclopaedia of Islam. London—Leyden, IV, p. 738—739.

ված խազարներին մինչև Վոլգայի գետաբերանը, և խաբանը հպատակութիւն հայտնեց (ժամանակավորապես) խալիֆայությանը¹⁷։

Մրվանը շուտով գարձավ խալիֆա (744—750), սակայն Աբբասյանները խլեցին իշխանութիւնը Օմայաններից։ Վերջիններիս գեմ 747-ին ծագած ապստամբության ժամանակ ընդվզեց նաև Հայաստանը, սակայն ինչպես արաբ այլ պատմիչները, իբն ալ-Ասիրը, նույնպես, ուղղակիորեն չի խոսում այդ մասին։

Աբբասյանները շարունակեցին պայքարը Բյուզանդիայի և խազարների գեմ։ 133 հիշրի (750—751) թվականին Ռումի (Բյուզանդիայի) թագավոր Կոստանդին Ե-ն (741—775) գրավեց Մալաթիան (Մելիտինե) և ապա Կարնո քաղաքը (Կալիկալա), որի գրավման ժամանակ հարձակվող բյուզանդական զորքերի հրամանատարն էր հայազգի Գուսանը (Քուշան ալ-Արմանի)։ Քաղաքը գրավվեց բնակիչներից երկու հայ եղբայրների օգնության շնորհիվ։ 164 հիշրի (780—781) թվականին, արաբների հարձակման ժամանակ, նրանց դեմ պայքարի ելնող բյուզանդական 90 հազարանոց զորքի հրամանատարներն էին, ըստ իբն ալ-Ասիրի, Միքայել պատրիկը և հայազգի Տաճատ պատրիկը (Թազադ ալ-Արմանի ալ-բաթրիկ), այսինքն Տաճատ Անձևացին, որը հետագայում անցավ արաբների կողմը. վերադարձավ իր ծննդավայրը և դարձավ Հայոց իշխան։

Արաբների հարձակումները Բյուզանդիայի դեմ ընթանում էին Դրոնք Կիլիկիո կոչված լեռնանցքով (Տավրոսյան լեռնաշղթայի վրա), որտեղից ուղղվում էին դեպի Հերակլիա և Տիանա քաղաքները, ինչպես նաև Հադասի կողմից դեպի Կապադովկիա։ Բյուզանդիայի դեմ պայքարի հենարան ստեղծելու և Հայաստանը զսպված պահելու նպատակով Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆան (786—809) Հայաստան գաղթեցրեց արաբական ցեղերի, որոնք հաստատվեցին հարավարևմտյան գավառներում¹⁸։

Մամուն խալիֆայի (813—833) օրոք քաղաքական դրութիւնը շիկացած էր։ Մի կողմից ուժեղացել էր պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, որի ընթացքում էլ ի վերջո, նա մեռավ Կիլիկիայում, իսկ մյուս կողմից 816-ին Ատրպատականում սկիզբ առավ խուլամյան ապստամբութիւնը։ Թարաւրիից օգտվելով, իբն ալ-Ասիրը մանրամասնորեն նկարագրում է խալիֆայության ուժերի պայքարը ապստամբների դեմ, ընդհուպ մինչև նրա ճնշումը 837 թվականին։ Հայաստան ապաստանած Բաբեկին ձերբակալեցին Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանի (Սահլ իբն Սինբաթ ալ-Արմանի) տիրույթներում։

¹⁷ М. И. Артамонов, История хазар, стр. 218—225.

¹⁸ Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայութիւնները Բաղրատունյաց Հայաստանում, էջ 58—66։

Ատրպատականում խուռամյան շարժման ճնշումից անմիջապես հետո, Մուտասիմ խալիֆան (833—842) մեծ արշավանք կազմակերպեց Բյուզանդիայի դեմ, որը Բաբելի դաշնակիցն էր: 838 թվականին Մուտասիմը գրավեց Ամորիոնը և մեծ վնասներ հասցրեց: Բյուզանդիայի դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Ալի իբն Յահիա ալ-Արմանին, որը եղել է նաև Արմինիայի ոստիկան:

Հայաստանում խալիֆայության դեմ ծագած ապստամբություններից համեմատաբար մանրամասն արաբ պատմիչները նկարագրում են 850—852 թվականների հուժկու շարժումը: Դարձյալ Թաբարիից քաղելով, իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է ամբողջ Արմինիայի պատրիկների պատրիկ Բագարատ Բագրատունու (Բակրաթ իբն Աշութ) ձգտումը Արմինիայի ոստիկան դառնալու և նրա շարանենգ ձերբակալումը Յուսուֆ ոստիկանի կողմից, խոթեցի լեռնականների ընդվզումը, Յուսուֆի սպանությունն ու նրա զորքի կոտորվելը:

237 հիջրի (851—852) թվականին Բուղան մեծ զորքով մտավ Հայաստան, գերի վերցրեց Վասպուրականի տեր Աշոտ Արծրունուն, սակայն Արցախի Գտիշ (Քթիշ) ամրոցի առջև անհաջողություն ունեցավ: Ըստ իբն ալ-Ասիրի նա գրավեց Բերդը և գերի տարավ Իսա (Եսայի) իշխանին:

Թ դարի 60-ական թվականներին իրադրությունը փոխվեց արաբաբյուզանդական Սահմանային գոտում՝ հոգուտ Բյուզանդիայի Մինչ այդ Պավլիկյան համայնքը արաբների հետ դաշնակցած կռվում էր Բյուզանդիայի դեմ, նրանց առաջնորդ Կարբեասը (Կարբիաս) մասնակցում էր Մալաթիայի ամիրի արշավանքներին: Մակեդոնական (հայկական) հարստության հիմնադիր Վասիլ Ա (867—886) կայսեր օրոք բյուզանդական զորքերը¹⁹ համարձակ ասպատակում էին Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի արաբական ամրությունները: Արաբների դեմ պայքարում աչքի ընկավ հայազգի Մլեհ (Մալիհ ալ-Արմանի) զորավարը:

Աբբասյան խալիֆայության թուլացումից օգտվեց նաև Հայաստանը: Թ դարի ութսունական թվականներից, արդեն, արաբ ոստիկաններ չէին գալիս Հայաստան: Վերջին ոստիկանները՝ Իսհակ իբն Քունգաջիկը և Իսա իբն Շայխը. հիշվում են 266 հիջրի (879—880) և 269 հիջրի (882—883) թվականների տակ: Սրանով վերջանում են արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունները և սկսվում է Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի դեպքերի շարադրանքը, որը համեմատաբար հակիրճ է:

Իբն ալ-Ասիրը չի հիշատակում Հայոց թագավորության վերականգնումը Աշոտ Ա-ի օրոք, սակայն խոսում է նրա դեմ Աբբասյանների ձեռ-

¹⁹ A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, 1re partie, La dynastie Macedonienne, Bruxelles, 1968, p. 32—47.

նարկած հակահարվածի մասին: 885-ին Մուտամիդ խալիֆան (870—892) թագ էր ուղարկել Աշոտ Ա-ին, իսկ 90-ական թվականներին Մուտագիդ խալիֆան (892—902) Ատրպատականի կառավարիչ Սաջյան Աֆշինին համարեց Ատրպատականի ու Արմինիայի կառավարիչ (մինչդեռ Արմինիա նահանգն այլևս գոյություն չունեւ), որով սրեց հարաբերությունները Հայոց Բագրատունի թագավորների ու Սաջյանների միջև:

894 թվականին տեղի ունեցավ Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի նկարագրությունը լրացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու²⁰ ու Թովմա Արծրունու²¹ տեղեկությունները այդ ողբերգական դեպքի մասին:

Ինչքան ուժեղանում էր Բյուզանդիայի պայքարը խալիֆայության դեմ, այնքան պատերազմի թատերաբեմը մոտենում էր Հայաստանին: Բյուզանդացիները ամեն կերպ ձգտում էին ներթափանցել Կիլիկիա և Փոքր Հայք, հաճախակի հարձակումներ գործելով Տարսուսի ու Մալաթիայի դեմ:

315 հիշրի (927—928) թվականին գոմեստիկոսը (դոմոստոկ), այսինքն Հովհան Կուրկուաս գորավարն իր հարձակումները հասցրեց մինչև Դվին: Քաղաքում գտնվող մահմեդական զորքերը գիմադրեցին: Հաջորդ տարի 316 հիշրի (928—929) թվականին գոմեստիկոսը գրավեց Խլաթ և Բաղեշ քաղաքները, սակայն վերադարձավ:

319 հիշրի (931—932) թվականին արաբները հակահարված տվեցին բյուզանդացիներին և Տարսուսի կողմից ներխուժելով Փոքր Ասիա, հասան Ամորիոն: Նույն տարում Վասպուրականի տիրակալ Դերենիկի որդու (Իբն ալ-Դայրանի), այսինքն՝ Գագիկ Արծրունու ղրդումով, բյուզանդացիք հարձակվեցին²², գրավեցին Խլաթն ու Բերկրին, իսկ Ատրպատականի կառավարիչ Մուֆլիհը, որպես պատասխան, ասպատակեց Վասպուրականը:

Վերջապես, գոմեստիկոս Կուրկուասը (Կուրկաշ) 934 թվականին նվաճեց Մալաթիան, որի մահմեդական բնակիչների մի մասն ընդունեց քրիստոնեություն, իսկ մնացածները հեռացան:

Թեպետ Աշոտ Բ երկաթ թագավորը (914—929) Հայաստանից վերջնականապես վտարել էր Ատրպատականից եկող հրոսակներին, այսուհանդերձ ժամանակ առ ժամանակ լինում էին ասպատակություններ: 326 հիշրի (937—938) թվականին Լաշքարի անունով մի արկածախնդիր Ատրպատականից ներխուժեց Հայաստան՝ Անձեացիք (ազ-Ջավազան) գավառի կողմից, որի իշխան հայազգի Ատոմը (Աթում ալ-Արմանի), այսինքն Անձեացյաց իշխան Գուրգենի որդի Ատոմը, նախ հաշտություն

²⁰ «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 204—205:

²¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 230—231:

²² A. Vasillev, Byzance et les Arabes, t. II, I partie, p. 263—264.

առաջարկեց նրան, սակայն տեսնելով, որ ավազակից ազատվելու այլ միջոց չկա, մի նեղ կիրճում կոտորեց նրա զորքը և նրան էլ սպանեց:

Խալիֆայության ուժերը վերջին հակահարվածը տվեցին, Բյուզանդիային 940—50-ական թվականներին, ևրբ Վերին Միջագետքում ու Աղձնիքում հաստատված Համդանյան Սայֆ ալ-Դաուլան մի շարք արշավանքներ կատարեց Կիլիկիայում ու Փոքր Հայքում: Այդ արշավանքների ժամանակ ներխուժեց նաև Հայաստանի հարավարևմտյան զավառները և որոշ բերդեր նվաճեց: Սակայն 967 թվականին՝ նրա մահվանից հետո, արաբները հիմնականում պաշտպանվում էին կամ նահանջում:

Բյուզանդացիք 359 հիշրի (969—970) թվականին ժամանակավորապես նվաճեցին Մանազկերտը, հարձակումներ գործեցին Ամիդ, Նփրկերտ, Բաղեշ քաղաքների վրա: Մյուս կողմից առաջ էին շարժվում Շիրազի ու Միջագետքի տեր Բուայհիները, որոնք նվաճեցին վերոհիշյալ քաղաքները: Ժ դարին վերաբերող վերջին դեպքը, որ հիշատակում է Իբն ալ-Ասիրը, բյուզանդացիների կողմից Մանազկերտի ու Արճեշի գրավումն է՝ 382 հիշրի (992—993) թվականին:

Սրանից հետո Իբն ալ-Ասիրի՝ Հայաստանի մասին տված տեղեկությունները քառասուն տարով ընդհատվում են: Զէ՞ որ նա Հայաստանի պատմության այն դեպքերն է նշում, որոնք առնչվում են մահմեդական աշխարհին, իսկ Հայաստանը այս քառասնամյա շրջանում լրիվ կտրվել էր խալիֆայությունից: Հայաստանում իշխում էր հզոր արքա Գագիկ Ա-ն (990—1020), որն ամրապնդեց Հայոց թագավորության միասնականությունը²³: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարավարևմտյան զավառներն ընկել էին բյուզանդական ազդեցության տակ և ոչ մի մահմեդական պետություն ու չունեն ներխուժելու Հայաստան:

Սակայն սելջուկյան (օղուզ-թուրքմենական) բարբարոս հրոսակների Իրան, Հայաստան և արևելյան այլ երկրներ կատարած արշավանքները կանգնեցրին Առաջավոր Ասիայի զարգացման բնականոն ընթացքը: Նրանք հրով և սրով ավերակ դարձրին ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական երկրները: Իբն ալ-Ասիրը նկարագրում է, թե ինչպես 420 հիշրի (1029—1030) թվականին օղուզ-թուրքմենները Ատրպատականում «անմիջապես անցան շարագործության, ապականության, սպանության և կոդոպուտի: Գնացին Մարաղա, վառեցին մզկիթը, անխնա կոտորեցին հասարակ ժողովրդին»:

Այսուհանդերձ, կրոնական մոլեռանդությունը ստիպում է ներողամետությունամբ անցնել այս փաստերի կողքով և Իբն ալ-Ասիրը համակրանքով

²³ «Ստեփանոսի Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 255—257:

է նկարագրում սելջուկ սուլթանների գործունեությունը: Վերջիններս նենգորեն շահագործում էին կրոնական մոլեռանդությունը՝ ոգևորելու մահմեդական ժողովուրդներին (արաբներ, պարսիկներ և այլն) սրբազան պայքարի (ջիհադ) դուրս գալու, այլակրոնների դեմ: Բյուզանդիայի առաջխաղացման հետևանքով մահմեդական երկրներում առաջացած խուճապը սելջուկները ճարակորեն օգտագործեցին իրենց նպատակների իրականացման համար, իրենց հայտարարելով սուննի (ուղղափառ) մահմեդականության պաշտպաններ, որոնք գալիս էին վրեժ լուծելու ոչ միայն այլակրոն քրիստոնյաներից (Բյուզանդիա, Հայաստան), այլև մահմեդական աշխարհն աղատելու Բուի (Բուվայի) և Ֆաթիմյան շիաական՝ հերետիկոս պետություններից:

Նման իրադրության մեջ Բյուզանդիան²⁴, որ խաբեությամբ ու նենգությամբ կործանել էր Բագրատունյաց թագավորությունը 1045 թվականին, անպաշտպան էր թողել Հայաստանի իր գրաված մասերը: Իսկ Հայաստանի անկախ մնացած քաղաքական միավորները (Տաշիր-Չորագետի, Կարսի, Սյունյաց թագավորությունները, Արցախի մեծ իշխանությունը) հաղիվ ի վիճակի էին մեկուսացած վիճակում իրենց գոյությունը պահպանել:

Թշնամու ասպատակություններին ենթակա էր հատկապես հարավային Հայաստանը՝ Վասպուրականն ու Տարոնը: Սակայն այդ նահանգներում գոյություն ունեցող հայկական իշխանություններն իրենց ձեռքը վերցրին երկրի պաշտպանության գործը, որի մի փայլուն օրինակը նկարագրում է Իբն ալ-Ասիրը, թեև դա Բագրատունյաց թագավորության կործանումից առաջ էր տեղի ունեցել: 427 հիջրի (1035—1036) թվականին Ատրպատականից, հորասանից խաժամուժ մի ամբոխ, Մեքքա ուխտագնացության ճանապարհվելու անվան տակ, մտնում է Հայաստան (թեև Հայաստանը բոլորովին էլ Մեքքայի ճանապարհի վրա չէր), անցնում Անի, Խլաթ, Ոստան քաղաքներով, և թեև պատմիչը չի հիշատակում, թե ինչով էին նրանք զբաղված, սակայն ավելացնում է, թե այդ կողմերի հայերն ընդվզեցին նրանց դեմ: Վերջիններիս օղնության հասան սասունցիք, որոնք կոտորեցին ու գերեվարեցին այս «ուխտավորներին»: Վերջապես, Աղձնիքի Մրվանյան ամիրի միջնորդությամբ Սասունի թագավորը (մալիք ալ-Սանասինա), որը հավանաբար Սասունի Թոռնիկ իշխանն էր, բաց է թողնում գերիներին:

Մի քանի ասպատակություններ կատարելուց հետո, օղուղ-թուրք-մենները 440 հիջրի (1048—1049) թվականին առաջին մեծ արշավանքը կատարեցին Հայաստան, հասան Մանագկերտ ու Կարնո քաղաք: Բյու-

²⁴ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ», Երևան, 1963, էջ 61—63,

զանդական զորքի հետ ունեցած ճակատամարտից²⁵ (Կապուտոուի մոտ) հետո նրանք մեծ ավար վերցրին, կողոպտելով շրջակա գավառները:

Թուղրիլ բեկը անձամբ գլխավորեց 446 հիջրի (1054—1055) թվականի արշավանքը Հայաստան, սակայն անհաջողության հասավ թե՛ Կարսի մոտ, թե՛, մանավանդ, Մանազկերտը պաշարելիս, որի պատյանները, նույնիսկ, ծաղրի ենթարկեցին նրան: Իբն ալ-Ասիրը հիշատակում է Մանազկերտի պաշարումը՝ նշելով միայն, թե քաղաքն անառիկ էր:

Մանրամասն նկարագրված է Այրարատի գավառների և, մանավանդ, Անի մայրաքաղաքի նվաճումը 456 հիջրի (1063—1064) թվականին, Ալփարսլանի կողմից: Կողոպուտի ծարավ օղուզ զորավարները համոզել էին նրան անպայման ասպատակել այս հարուստ շրջանները: Մի շարք ամրացված քաղաքներ զրավելուց հետո, սելջուկյան զորքերը կանգ առան Անիի պարիսպների առջև: Ամրակուռ պարիսպներով շրջապատված քաղաքը որոշ ժամանակ պաշարելուց հետո, ըստ մեր պատմիչի, «մահմեդականները զրավելուց հուսահատվեցին, երբ տեսան, թե ինչ անառիկ է»: Սակայն քաղաքի ներսում առաջացած խուճապը, որն արդյունք էր կայազորի հրամանատարների ապիկարության, հնարավորություն տվեց արդեն հուսահատված պաշարողներին քանդել պարիսպը և ներխուժել քաղաք: Պատմիչը պարիսպների քանգվելը վերագրում է նախախնամության կողմից կատարված հրաշքի:

Հետաքրքրական են Մանազկերտի ճակատամարտի²⁶ մասին (1071) Իբն ալ-Ասիրի հաղորդած տվյալները: Թոմանոս (Արմանուս) կայսրը գուրս էր եկել երկու հարյուր հազար զորքով, իսկ Ալփարսլանն ուներ տասնհինգ հազար: Վերջինս, հաղթանակի հույս չունենալով, հաշտություն խնդրեց, բայց Թոմանոս կայսրը կտրուկ կերպով մերժեց:

Արևելքի պատմության մեջ շրջադարձային նշանակություն ունեցող այս ճակատամարտի աղետալի ելքը որոշեց բյուզանդական խայտաբղետ բանակի ներսում բույն դրած դավաճանությունը, որի հետևանքով խուճապ առաջացավ և հաղթանակը մնաց թշնամուն:

Մանազկերտի պարտությունը վճռեց Բյուզանդիայի, ինչպես նաև Հայաստանի և արևելյան ուրիշ քաղաքակիրթ երկրների բախտը²⁷: Ատրպատականում, Շիրվանում, Մեծ Հայքի որոշ մասերում և ամբողջ Փոքր Ասիայում վաշկատուն վայրագ ցեղերի հաստատման հետևանքով տեղի ունեցավ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի քայքայում, և երկար դարերի ընթացքում այդ ցեղերը աստիճանաբար յուրացրին վերոհիշյալ հոգերը:

²⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, 12 39—43:

²⁶ Ս. Բոունազյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1980, էջ 95—118:

²⁷ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 65:

Սելջուկյան պետությունը, ինչպես նշվեց, արագ քայքայվեց։ Մելիք-շահի (1072—1092) մահվանից հետո, արգեն ըստ էության այդ պետությունը քայքայված էր, իսկ 1118 թվականին պաշտոնապես երկատվեց։

ԺԲ գարում Հայաստանում իշխում էր լիակատար մասնատվածությունը։ Երկրի որոշ մասերում իշխում էին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանից մնացած թագավորություններն ու իշխանությունները (Տաշիր-Ձորագետ, Սյունիք, Արցախ, Վասպուրական, Սասուն և այլն), իսկ այլ մասերում բռնացել էին մահմեդական ամիրությունները (Խլաթում, Նփրկերտում, Կարնո քաղաքում և այլն)։

ԺԱ գարի վերջին և ԺԲ գարի առաջին տասնամյակներում սկիզբ առավ Հայոց պատմության մի նոր ժամանակաշրջան, որին վերաբերող Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությունները անհրաժեշտ է խմբավորել։ ԺԱ դարից հետո հայության պատմությունը այլևս մեկ երկրում ապրող ժողովրդի պատմություն չէ, այլ տարբեր հայկական քաղաքական միավորների և հայրենիքից դուրս ընկած, բաժան-բաժան եղած զանգվածների տարեգրությունն է։

Իբն ալ-Ասիրի մոտ ԺԲ գարի և ԺԳ գարի առաջին երեսնամյակին վերաբերող տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին կարելի է բաժանել երեք խմբի. տեղեկություններ Մեծ Հայքում (Ջաքարյան իշխանապետություն և Հարավային Հայաստան) կատարված դեպքերի մասին, Կիլիկիայի հայկական պետությանն առնչվող դեպքերի նկարագրությունը և վերջապես Եգիպտոսի հայ վեզիրների պատմությունը։

ԺԲ գարում Մեծ Հայքում պայքար ծավալվեց հայկական հողերի ազատագրման համար, որը գլխավորեցին նախկինում Տաշիր-Ձորագետի՝ Բագրատունի թագավորներին ենթակա Ջաքարյան իշխանները, և երկարատև պայքարով ազատագրվեց Հյուսիսային Հայաստանը։ Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ 556 հիջրի (1160—1161) թվականին գրավվեց Անին, իսկ հաջորդ տարին՝ Դվինը։

Այդ ժամանակ Հարավային Հայաստանում (որոշ մասերում) իշխում էին Շահ-Արմենները, որոնք պատերազմների մեջ էին Վրաստանի հետ, իսկ հարավից, ԺԲ գարի վերջերին, մոտենում էր Սալահ ալ-Դինը²⁸, որը, Երուսաղեմի խաչակիրների թագավորությանը հաղթելուց հետո, նվաճել էր Ասորիքն ու Վերին Միջագետքը։ Նփրկերտը գրավելուց հետո, նա ձրգտում էր տիրանալ նաև Խլաթի ամիրությանը, սակայն վերահաս մահը կանխեց նրան։ Պատմիչը մանրամասն շարագրում է Խլաթի ամիրության մեջ կատարված զավազրությունները, ներքին պայքարը։

599 հիջրի (1202—1203) թվականին Դվինի ազատագրումը Ջաքար-

²⁸ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, p. 647—648.

յանների կողմից պատմիչը հիշատակում է դառնությամբ, մեղադրելով մահմեդական տիրակալներին: 601 հիշրի (1204—1205) թվականին Զաքարյանների²⁹ ղեկերը (որոնք իբն ալ-Ասիրի մոտ միշտ կոչվում են քուրջ) արշավեցին հարավ, հասնելով Մանաղկերտ ու Արճեշ, սակայն սպանվեց Փոքր Զաքարեն (Զաքարի ալ-սադիր): 602 հիշրի (1205—1206) թվականին Զաքարյանների զորքերը դարձյալ արշավեցին հարավ ու հասան հլաթ, սակայն շուտով վերադարձան:

Խլաթում Շահ-Արմենների իշխանությունն այնքան էր թուլացել, որ 604 հիշրի (1207—1208) թվականին Սալահ ալ-Դինի եղբոր՝ ալ-Մալիք ալ-Ազիլի որդին, ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը, դյուրությամբ տիրացավ Խլաթին ու շրջակա հայկական գավառներին: Հաջորդ տարում Զաքարյանների զինգերը կրկին հարձակվեցին, գրավեցին Արճեշը և կհասնեին ավելի մեծ հաջողության, եթե իվանեն անզգուշությամբ գերի չընկներ:

Այդ ժամանակ Ատրպատականում ու Հայաստանում հայտնվեց խորեզմշահի որդի Ջալալ ալ-Դինը, որը փախել էր մոնղոլներից (Իբն ալ-Ասիրի մոտ միշտ՝ թաթար): 522 հիշրի (1125—1126) թվականին նա գրավեց Դվինը, իսկ Իվանե աթաբեկն իր զորքով չկարողացավ կանգնեցնել նրան (Գառնիի ճակատամարտում) և նահանջեց: Սակայն Ջալալ ալ-Դինը անհաջողության մատնվեց Անի և Կարս քաղաքների առջև, չկարողացավ գրավել Խլաթը և երկար պաշարելուց հետո նահանջեց: Միայն 626 հիշրի (1228—1229) թվականին նա կրկին պաշարելով և սովի մատնելով Խլաթը, կարողացավ նվաճել ու կոտորել բնակչությանը:

Հաջորդ տարի Այյուբյան Աշրաֆը և Ռումի (Իկոնիայի) սուլթան Քեյ Կուբադ Ա-ն միացյալ ուժերով ջախջախեցին Ջալալ ալ-Դինին, որն իսկական աղետ էր դարձել Հայաստանի ու դրացի երկրների համար և պատահական չէ, որ, ըստ հայկական աղբյուրների, Իկոնիայի սուլթանի հետ կոչվում էին նաև Կիլիկյան Հայաստանի օգնական զորքերը:

Սարսափելի գույներով է նկարագրում իբն ալ-Ասիրը մոնղոլների (թաթարների) երևան գալը Միջին և Մերձավոր արևելքում, որը համարում է համաշխարհային պատմության մեջ աննախընթաց աղետ: Ջալալ ալ-Դինին հալածող մոնղոլ զորքերի՝ Հայաստանում (Բերկրի, Արճեշ) և հարևան երկրներում կատարած ավերածությունների հիշատակումով իբն ալ-Ասիրը ավարտում է իր բազմահատոր աշխատությունը:

1080 թվականին Կիլիկիայում հիմնադրվեց Ռուբինյանների հայկական իշխանապետությունը, որի մասին իբն ալ-Ասիրը բավական հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում:

Խաչակրաց (ֆրանկների) առաջին արշավանքի ժամանակ (1096—

²⁹ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 101—103.

1099), նրանց զորքը 1098 թվականին անցնելով «հայերի երկրով» (Կիլիկիա), դուրս եկավ Ասորիք ու պաշարեց Անտիոքը: Խաչակիրների մի զորամաս Բալդուինի գլխավորությամբ դրավեց Եզեսիան³⁰, որի բնակչության մեծամասնությունը (մի այլ դեպքում պատմիչն ասում է՝ ընդհանրապես) հայեր էին: Այսպիսով, հիմնադրվեց Եզեսիայի կոմսությունը, որը հազիվ կես դար դոյատևեց: Խաչակրաց հիմնած մյուս պետություններն էին Երուսաղեմի թագավորությունը (բուրբի ավազր), Տրիպոլիի կոմսությունը և Անտիոքի իշխանությունը:

Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունից առաջ, դեռևս 1071 թվականին, Եփրատ գետից արևմուտք ընկած տարածության վրա (Եփրատացիք) դոյացել էր Փիլարտոս³¹ Վարաժնունու (Ֆիլարդուս ալ-Ռումի) հայկական իշխանությունը՝ Մարաշ մայրաքաղաքով: Փիլարտոսը, դեռ բյուզանդական զորքում ծառայելու ժամանակ, ընդունել էր քաղկեդոնականությունը և այդ պատճառով Իբն-ալ-Ասիրը նրան հռոմ (ռումի) է կոչում: Եփրատացիք նահանգում նրանից հետո իշխեց հայ իշխան Գող Վասիլը (արաբ. Քուվասիլ), իսկ վերջինիս մահվանից (1112) հետո այս իշխանությունը աստիճանաբար քայքայվեց:

Իբն ալ-Ասիրը, արաբ այլ պատմիչների նման, Կիլիկիայի Հայկական պետությունը կոչում է Լևոնի որդու երկիր, նույնիսկ այն սկզբնական շրջանի համար, երբ դեռ Լևոն անունով տիրակալ չէր եղել: Կիլիկիան Լևոնի որդու երկիր է կոչվել հավանաբար Լևոն իշխանապետի (1123—1137) որդի Թորոսի անունով, որն իր հոր դերի տարվելուց հետո՝ 1145-ին, վերականգնեց Կիլիկիայի Հայկական պետությունը և ամրապնդեց այն:

Հիշատակելով Կիլիկիայի Հայկական պետության մի քանի տարով վերացման մասին, Իբն ալ-Ասիրը նշում է, որ Ռումի թագավորը (Հովհան Բ Կոմենենոս) մտնելով Կիրճերի, ամրոցների տեր հայազգի Լևոնի որդու երկիրը, հպատակեցրեց նրան՝ շատ դանձեր վերցնելով:

Չափազանց հետաքրքրական է մահմեդական պատմիչի վերաբերմունքը Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանի քաղաքական կողմնորոշման մասին: Հայ պատմիչները դժկամությամբ են հիշում Մլեհի դաշնակցելը մահմեդական ամիր Նուր ալ-Դինի հետ: Իբն ալ-Ասիրն իր վերաբերմունքն արտահայտում է Նուր ալ-Դինի խոսքերով. վերջինս պատասխանելով իրենց զարմանքն արտահայտող մարզկանց, ասում է, թե նրան օգտագործում է իր կրոնի մարզկանց (բյուզանդացիների) դեմ պայքարելու համար: Համենայն դեպս, Մլեհն իր ճկուն քաղաքականու-

³⁰ H. Lammens, La Syrie, précis historique, v. I, Beyrouth, 1921, p. 211.

³¹ Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 206—210:

թյան շնորհիվ կարողացավ, վերջապես, նվաճել հայկական պետության համար այնքան անհրաժեշտ դաշտային Կիլիկիան՝ Ադանա և Տարսոն քաղաքներով:

Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ալ-Դինը, Ասորիքի մեծ մասն իրեն ենթարկելուց հետո, մոտեցել էր Ամանոսյան լեռներին ու սպառնում էր Կիլիկիային: 576 հիշրի (1180—1181) թվականին, օգտագործելով մի խումբ թուրքմենների՝ Կիլիկիայից վտարվելու առիթը, հարձակվեց լեռնային շրջանները, սակայն լեռնի որդին, այսինքն՝ իշխանապետ Ռուբեն Գ-ն (1174—1185) պաշտպանվեց իր լեռներում:

Մի քանի տարի անց՝ 584 հիշրի (1188—1189) թվականին, Սալահ ալ-Դինը գրավեց Ամանոսյան լեռների վրա գտնվող Բադրաս բերդը, սակայն կողոպտելուց ու քանդելուց հետո նահանջեց: Իսկ Հայոց տերը՝ (սահիբ ալ-Արման) լեռնի որդին (լեռն իշխանապետ և ապա թագավոր 1186—1219), գրավեց³², նորոգեց բերդը ու կայազոր նշանակեց և, այսպիսով, հնարավորություն ունեցավ հսկելու Հալեբի ամիրության վրա:

586 հիշրի (1190—1191) թվականին գերմանների (ալման) թագավորը (խաչակրաց Գ արշավանքի ղեկավարներից, Ֆրիդրիխ Շիկամորուս կայսր) հասավ Հայոց երկիրը, որի տերն էր լեռնի որդի Ստեփաննի որդի լեռնը: Թագավորը շարունակեց ճանապարհը, սակայն խեղդվեց ծանծաղ մի գետում:

Լեռն Ա Մեծագործ թագավորը³³ ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի պատմության խոշորագույն դեմքերից է: Նա 1198 թվականին հանդիսավոր պայմաններում Տարսոնում օծվեց թագավոր Հայոց և հզորացրեց հայկական պետականությունը: 602 հիշրի (1205—1206) թրվականին հայազգի լեռնի որդին, ապահովելու համար Կիլիկիայի հարավային սահմանները, հարձակվեց Հալեբի նահանգի վրա: Հալեբի տերը պատասխան արշավանք կատարեց, սակայն լեռնի որդին ջախջախեց նրան և ամրացավ իր լեռներում ու բերդերում: Հալեբի տերը համարձակություն չունեցավ հետապնդելու, քանզի լեռնի երկիրը ուներ քարքարոտ լեռներ ու դժվարանցանելի կիրճեր:

Լեռն թագավորը մահացել էր և չունեի արու զավակ, ուստի հայերը նրա դստերը (Զապել) թագուհի դարձրին ու ամուսնացրին Անտիոքի իշխանի (բրինս) որդու (Ֆիլիպ) հետ: Սակայն հայերը զղջացին, վախենալով, որ ֆրանկներն իրենց երկիրը կգրավեն, ուստի ձերբակալեցին ու բանտարկեցին նրան: Հայրը պահանջեց իր որդուն ազատ արձակել, բայց հայերը մերժեցին:

³² Г. Микаелян, История армянского киликийского государства. Ереван. 1952, стр. 159

³³ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներտիկ, 1885, էջ 435—485:

Անտիոքի իշխանը լուր ուղարկեց Հռոմ՝ «Ֆրանկների թագավոր պապին», Կրյույրայր վրա հարձակվելու արտոնություն խնդրելով, սակայն պապն արգելեց, ասելով, որ հայերը իրենց համայնքին (միլլատ) պատկանող ժողովուրդ են: Իշխանը Իկոնիայի սուլթանին ղրդեց Կիլիկիայի դեմ և երկու կողմից հարձակվեցին, սակայն տևտոնյան և հյուրրնկալ ասպետները չմասնակցեցին, քանի որ պապն արդելել էր: Լսելով Անտիոքի տիրոջ արարքը, պապը րանաղրեց նրան:

Այս ժամանակ իշխանը գրեց պապին, թե հայերն իր որդուն չեն արձակում: Սա հրաման ուղարկեց հայերին, որ ազատեն իշխանի որդուն, ապա թե ոչ, իշխանին թույլ կտա հարձակվել: Հայերը բաց չթողեցին իշխանի որդուն, և իշխանը հարձակվեց, սակայն ոչ մի հաջողություն չունեցավ:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետ սերտորեն կապված էր Ասորիքի ու Եգիպտոսի հայությունը: Եգիպտոսում Ֆաթիմյանների խալիֆայության ժամանակաշրջանում (969—1171), բաղձաթիվ հայազգի անձնավորություններ վեզիրության պաշտոնին հասան: Մուստանսիր խալիֆայի օրոք (1036—1094) մեծ հեղինակություն ունեւ Բադր ալ Գամալին (Ջամալի)⁴, որը նախապես Էղել է Ասորիքի կառավարիչ: Նա իր հայկական գնդերով գալիս է Եգիպտոս, դառնում է վեզիր ու մեծագույն հմտությամբ կարգ ու կանոն հաստատում երկրում, ուր անիշխանություն էր տիրում: Նա կոչվում էր Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջույուշ): Պատմիչը գրում է. «Երբ նա մեռավ, անցել էր ութսուն տարին և նա էր, որ տնօրինում էր ու կառավարում Մուստանսիրի օրոք»:

Բադրի որդին՝ Աֆդալը, հաջորդ խալիֆայի՝ Մուստալիի օրոք (1094—1101) նույնպես դարձավ վեզիր: Նա այնպիսի հեղինակություն ունեւ, որ թեև Մուստանսիրն իր կենդանության օրոք գահը կտակել էր իր նիզառ որդուն, սակայն Աֆդալը թույլ չտվեց նրան գահ բարձրանալ, որովհետև անցյալում նա վիրավորել էր իրեն: Իր հոր նման երկրի իսկական տնօրինողն ու տիրակալն էր: Նրա մահվան առթիվ, 515 հիջրի (1121—1122) թվականին, պատմիչը հիշատակում է, որ Զորաց հրամանատար (Ամիր ալ-ջույուշ) վեզիր Աֆդալը հիսունութ տարեկանին սպանվեց թշնամիների ձեռքով: Քառասուն օր նրա առասպելական հարստությունը կրում էին խալիֆայի ապարանքը, իսկ քարտուղարները արձանագրում էին բերված արժեքավոր իրերը, որոնց նմանը տեսնված չէր, ավելացնում է Իբն ալ-Ասիրը:

Եգիպտոսի հայ վեզիրների շարքում եզակի դեմք է Վահրամ Պահլավունին (Բահրամ ալ-Արմանի), որը հավատարիմ էր մնացել իր նախ-

⁴ Գ. Մսրոյան, Ականաւոր հայեր եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 23—36:

նիւնների քրիստոնեական հավատին³⁵, բայց որպէս լիազոր վեզիր պաշտոնավարում էր մահմեդական Հաֆիզ (1130—1149) խալիֆայի օրոք, կրելով Իշխանության թագ (Տաշ ալ-դաուլա) պատվանունը։ Նրան մեղադրում էին, որ շատ հայերի է նշանակել բարձր պաշտոնների։ Նա պաշտոնից հեռացվեց 1137 թվականին, իր հակառակորդի սադրանքներով, որը գրավեց վեզիրության պաշտոնը։ Իրն ալ-Ասիրը չի պատմում, որ հետագայում նույն խալիֆան կրկին պալատ հրավիրեց Վահրամին և բարձր դիրքի հասցրեց նրան։

Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա Ադիդի (1160—1171) օրոք ևս արքունիքում իշխեցին հայ վեզիրներ։ Թալաի իբն Ռուզզիքը, լինելով լիազոր վեզիր, ինքն էր հիշյալ Ադիդին խալիֆա դարձրել, սակայն նրա թշնամիները դավադրությամբ սպանեցին նրան։ Վեզիրության պաշտոնում նրան հաջորդեց որդին՝ Ռուզզիքը, որը կոչվում էր Ադիլ (արդար)։ Թալաի իբն Ռուզզիքը հայտնի էր որպէս ճարտար բանաստեղծ։

Սուլեյի Այյուբյանների օրոք (1171—1250) հայերը չկարողացան գրավել այն դիրքը, որ ունեին շիալական Ֆաթիմյանների օրոք։

Իբն ալ-Ասիրը խոսելով նույն երկրների ու ժողովուրդների մասին, որոնք հիշատակված են Թ դարի պատմիչների մոտ (Բալազուրի, Ցակուրի), հաճախ նոր անուններով է կոչում նրանց։ Օրինակ, խազարները նրա մոտ կոչվում են թե՛ խազար, թե՛ թուրք, ընդ որում վերջին արտահայտությունը բավական հաճախ է օգտագործում։

Ադարբայջան տեղանունը օգտագործված է, բացի բուն Ատրպատականից, նաև Արաքսից հյուսիս րեկած Առան և Շիրվան նահանգների համար, որը մերթ ընդ մերթ նկատվում է Իբն ալ-Ասիրի շարադրանքի մեջ։

Առհասարակ պետք է զգուշությամբ օգտագործել Իբն ալ-Ասիրի արտահայտությունները։

Օրինակ, անորոշ է Հայաստան (Արմինիա) անունը, որն օգտագործելիս նա երբեմն (Ը—Թ դարերի համար) հասկանում է բուն Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Շիրվանը և Դերբենդը միասին՝ որպէս մեկ միավոր (Արմինիա արաբական նահանգը), երբեմն՝ (Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի համար) բուն Հայաստանը, իսկ երբեմն էլ՝ (ԺԱ—ԺԳ դարերի համար) միայն Հարավային Հայաստանը՝ իլաթի ամիրությունը (Շահ Արմենների պետությունը)։

Ձաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս նա առավել ևս անորոշ է։ Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ վրացիներին, թե՛ Ձաքարյան իշխանապետության (ընդհանրապես Հյուսիսային Հայաստանի)։

³⁵ M. Canard, Un vizir chrétien à l'époque fatimide: l'Arménien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954, p. 84—113.

տանի) հայերին: Բիւադ ալ-Քուրջ ասելով հասկանում է թե՛ Վրաստանը, թե՛ Հյուսիսային Հայաստանը միասին:

Իրն ալ-Ասիրը իր «Պատմութիւնը» շարադրելիս, նախ նշում է թվականը, ապա դրա տակ տալիս է մանր ենթավերնագրեր: Ամեն մի ենթավերնագրից հետո, հաճախ մի նախադասութիւնով, տալիս է իր նկարագրելիք ղեպքերի հակիրճ բովանդակութիւնը, ապա անցնում մանրամասն շարադրանքին, հիշատակելով. նույնիսկ, ղեպքի օրր ամսվա մեջ և, երբեմն, նույնիսկ շաբաթվա օրը: Տարբեր աղբյուրներից քաղելու ղեպքում նշում է, որ թեպետ ինքն այսպես է գրում, սակայն այլ տարբերակ էլ կա: Փոքր ղեպքերն ի մի բերելով, շարադրում է ամեն տարվա վերջում «Տարբեր ղեպքերի մասին» վերնագրի տակ:

• •
•

Իրն ալ-Ասիրի «Պատմութիւնը» հրատարակվել է Եվրոպայում Թորնբերգի կողմից և ունեցել է նաև արեւելյան հրատարակութիւններ Կահիրեում (1290 հիշրի (1873—1874), 1303 (1885—1886) և այլն):

Իրն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմության» ձեռագրեր կան Բեռլինում³⁶, Փարիզում³⁷, Լոնդոնում³⁸, Կոստանդնուպոլսում³⁹, Կահիրեում⁴⁰, Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում⁴¹, Լենինգրադի Պետական համալսարանում⁴² և այլուր:

Իրն ալ-Ասիրի «Լիակատար Պատմութիւնը» ոչ մի լեզվով ամբողջական թարգմանութիւն չունի:

Նրանից քաղվածքներ են թարգմանվել ռուսերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով: Ռուսերեն թարգմանութիւններ են կատարել Ն. Ի. Իլ-

³⁶ W. Ahlwardt, Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin, B. IX, Berlin, 1897, no. 9438—9440.

³⁷ de Slane, Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883—1895, no. 1468, 2; 1492—1504; 1595, 2.

³⁸ A. G. Ellis and E. Edwards, A descriptive List of the Arabic Mss. acquired by the Trustees of the British Museum since 1894, London, 1912, p. 32.

³⁹ Cl. Cahen, Les chroniques arabes concernant la Syrie. L’Egypte et la Mesopotamie de la conquete arabe à la conquête ottomane dans les bibliothèques d’Istanbul, Revue des études islamiques, Paris, 1936, p. 339.

⁴⁰ Revue de l’Institut des manuscrits arabes, Le Caire, 1960, t. VI, p. 328. Fihris al-Makhtutat al-Musawwara, Le Caire, 1957, II, I, p. 212, 213, no. 402: II, 3, p. 242, no. 1177.

⁴¹ Каталог арабских рукописей Инс. нар. Азии, вып. 3, А. И. Михайлова, История, М., 1965, № 21.

⁴² В. И. Беляев и П. Г. Булгаков, Арабские рукописи собрания ЛГУ, в сб. Памяти ак. И. Ю. Крачковского, Ленинград, 1958, с. 28.

մինսկին (մոնղոլների՝ 1220—1224 թթ. կովկասյան երկրներ կատարած արշավանքի մասին)⁴³, Վ. Գ. Տիգենհաուզենը (Ոսկե հորդայի մասին)⁴⁴, Ն. Ա. Մեդնիկովը՝ (Պաղեստինի ու Ասորիքի մասին)⁴⁵, Ն. Ի. Լեմանովը և Ս. Վոլինը (Թուրքմենիայի վերաբերյալ)⁴⁶ և Պ. Կ. Ժուզեն (Ադրբեջանի մասին)⁴⁷:

Ֆրանսերեն թարգմանվել են քաղվածքներ խաչակրաց արշավանքների և նրանց հիմնած պետությունների մասին⁴⁸: Բյուզանդիայի հետ արաբների մղած պատերազմներին վերաբերող քաղվածքներ նախ թարգմանվել են ռուսերեն Ա. Վասիլևի⁴⁹ կողմից, ապա նույն այդ մասը լրացումներով թարգմանել ու հրատարակել է Մ. Կանարը՝ ֆրանսերեն⁵⁰:

Անգլերեն են թարգմանվել քաղվածքներ դարձյալ խաչակիրների վերաբերյալ⁵¹:

Իրն ալ-Ասիրից հայերեն թարգմանվել են Հայաստանի վերաբերյալ քաղվածքներ Բ. Խալաթյանցի կողմից⁵²:

Ներկա հատորում թարգմանել ենք քաղվածքներ Իրն ալ-Ասիրի Լիակատար Պատմությունից և Մոսուլի աթաբեկների պետության պատմությունից: Վերջինից կատարված թարգմանության համար օգտագործել ենք բնագրի փարիզյան հրատարակությունը⁵³:

⁴³ Н. И. Ильминский, Выписки из Ибн эль Атира о первом нашествии татар на кавказские и черноморские страны с 1220 по 1224 г., Ученые записки Академии наук, 1-е и 3-е отд., II, 1854, стр. 636—668.

⁴⁴ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, I, СПб., 1884, стр. 1—45.

⁴⁵ Н. А. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, Православный Палестинский сборник, т. XVII, вып. II (2), СПб., 1897, стр. 401—528.

⁴⁶ И. Н. Леманов и С. Волин, Извлечения из «ал-Камил фи-т-тарих» Ибн ал-Асира, Материалы по истории туркмен и Туркмении, I, М.-Л., 1939, стр. 358—409.

⁴⁷ П. К. Жузе, Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль Ибн ал-Асира, Баку, 1940.

⁴⁸ Recueil des historiens des croisades. Historiens Orientaux, Paris, 1872.

⁴⁹ А. А. Васильев, Византия и арабы, т. I, СПб., 1900, стр. 86—106.

⁵⁰ А. А. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. II, La dynastie Macedonienne deuxieme partie, extraits des sources arabes, traduits par M. Canard, Bruxelles, 1950, p. 129—162.

⁵¹ Ibn al-Athir, The Collection of Histories, in F. Gabrieli (ed.), Arab Historians of the Crusades, London, 1969.

⁵² «Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, հաաբեց և թարգմանեց Բազրատ Խալաթեանց», Ազգային Մատենադարան, 27, Վիեննա, 1919, էջ 124—147:

⁵³ Recueil des historiens des croisades, publie par les soins de l'Academie des inscriptions et belles-lettres. Historiens orientaux, Paris, 1876, t. 2, 2e partie.

«Լիակատար Պատմության» թարգմանության հիմք ենք ընդունել Իբն ալ-Ասիրի արաբերեն բնագրի՝ Կահիրեի հրատարակությունը⁵⁴, միաժամանակ, ըստ կարելիության, համեմատելով Կ. Թորներգի Լեյդենյան հրատարակության հետ⁵⁵:

Թարգմանել ենք ո՛չ միայն Հայաստանին, այլև դրացի երկրներին (Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դերբենդ, Ատրպատական, Վերին Միջագետք, Ասորիք և Փոքր Ասիա) վերաբերող հատվածները:

Թարգմանության մեջ արաբական և ընդհանրապես մահմեդական անձնանունները տվել ենք արաբական ձևով՝ հայկական հնարավոր տառադարձությամբ, իսկ հայկական կամ բյուզանդական և ընդհանրապես քրիստոնեական և հեթանոսական (պարսկական) անունները տվել ենք մատենագրության ավանդած ձևերով՝ կողքին, փակագծերի մեջ նշելով արաբական ձևը: Տեղանունները թարգմանելիս տվել ենք հայ պատմագրության մեջ ընդունված ձևը և կողքին, փակագծերի մեջ՝ արաբական ձևը, իսկ այնպիսի տեղանուններ, որոնք հայկական ընդունված ձևեր չունեն կամ արաբական ձևը շատ հանրածանոթ է և կամ անորոշ է, թողել ենք նույնությամբ:

Ինչ վերաբերում է վարչական, տնտեսական, հարկային և այլ հատուկ բառերին, ապա դրանք հիմնականում թողել ենք արաբական ձևով, մեծ մասամբ կողքին, փակագծերի մեջ տալով հայերեն թարգմանությունը կամ բացատրելով ծանոթագրությունների մեջ:

Մեր թարգմանության մեջ ամենադժվարին խնդիրներից մեկը տառադարձության հարցն է: Մինչ այժմ չկա հայերեն տառերով արաբերենի տառադարձություն, (որի համար պետք է լինեն տպագրական տառաձևեր, միջոցներ), ինչպես կա եվրոպական լեզուներում լատինական տառերով և ռուսերենում՝ ռուսական տառերով:

Այնուհանդերձ ստեղծել ենք մեզ համար պայմանական տառադարձություն, որը կիրառել ենք նաև այս թարգմանության մեջ: Արաբերենի 28 տառերից հնարավոր է հայերեն տառադարձել միայն 21-ը: Դրանք են ʾ(ա), ʾ(բ), ʾ(տ), ʾ(չ), ʾ(ի), ʾ(դ), ʾ(ռ), ʾ(ղ), ʾ(ս), ʾ(շ), ʾ(թ), ʾ(դ), ʾ(ֆ), ʾ(կ), ʾ(ք), ʾ(լ), ʾ(մ), ʾ(ն), ʾ(հ), ʾ(ռ), ʾ(լ):

Մնում են յոթ տառ, որոնց համար հայերենում չունենք համապատասխան համարժեքներ, ուստի և գոհացել ենք հարմարեցնելով Այսպես՝ լեզվաշրթնային ʾ(սա) տառի համար դրել ենք պարզապես ս: Սույն հայկական տառն օգտագործել ենք նաև լեզվաքմային ʾ(սագ) տառի համար: Կոկորդային ʾ(հա) տառի դիմաց դրել ենք սովորական

⁵⁴ Ibn al-Athir, al-Kamil fi-l-Tarikh, al-Qahira, I—IX, 1353 (1934—1935).

⁵⁵ Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum Inscriptur, ed. C. J. Tornberg, v. I—XIV, Lugduni Batavorum, 1851—1876.

Հնարավորություն չկա նաև երկար ձայնավորներն (երկար ա, ու, ի) արտահայտելու:

Նույնպես և Աբու (Հայր) բաղի ղեկավարում, երբ հոլովվելով դառնում է Արի, ինչպես, օրինակ, իբն Աբի Ջաֆար (Աբու Ջաֆարի որդի), դարձյալ գրում ենք եվրոպական արևելագիտության մեջ ընդունված ձևով՝ իբն Աբու Ջաֆար՝ Աբու բաղը միշտ պահելով ուղղական հոլովով:

